

Felaketler karşısında dolaylı tanıklık: Hafıza aktivizmi bağlamında protez bellek inşası

Bengi Bezirgan-Tanış*

Özet: Toplumsal bellek, devletlerin yüzleşmekten ve hesaplaşmaktan kaçındıkları sarkıncalı geçmişleri ile karanlık miraslarına meydan okuyan mücadele alanları sunmaktadır. Bu açıdan bellek, özellikle devletlerin ötekileri olarak konumlanan toplumsal grupların karşı karşıya kaldıkları insan kaynaklı felaketlerin kamuoyuna aktarımında merkezî bir rol oynamaktadır. Makalede, geçmişteki felaketlere ilişkin doğrudan deneyimi veya tanıklığı olmayan bireylerin aracılı bellek aktarımı olarak tanımlanan "protez bellek" yoluyla nasıl dolaylı tanıklar haline gelebileceği tartışılmaktadır. Bu bağlamda, belleğin gerçek deneyimden ve tanıklıktan kopabileceği ön kabulüyle hafıza aktivizminin dolaylı tanıklığın sınırlarını genişletebilme yolları ele alınmaktadır. İhtilafli geçmişlere yönelik devletlerin resmî hafızasızlaştırma söylemlerine ve uygulamalarına karşıt bir alan olarak hafıza aktivizmi, dolaylı tanık haline getirdiği bireylere hem bir siyasi yükümlülük yüklemekte hem de suç ortaklığının ihtimallerini hatırlatmaktadır. Bunu inceleyebilmek için Türkiye'deki bir hafıza aktivizmi örneği olarak Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi seçilmiştir. Makale, bu örnek üzerinden dolaylı tanıklık alanının protez bellek inşasıyla beraber nasıl kurulduğuna odaklanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Protez bellek, dolaylı tanıklık, insan hakları ihlalleri, hafıza aktivizmi, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi.

Giriş

Ulus-devletler tarihyazımı aracılığıyla toplumların ve bireylerin geçmişle kurdukları ilişkileri belirlemeye ve şekillendirmeye çalışmaktadır. Devletler, resmî ideolojilerine uygun olarak oluşturulan ulusal tarih anlatılarıyla, geçmişteki olayların hangilerinin görünür kılınıp yok sayılacağı, nasıl aktarılacağı ve yorumlanacağı konusunda denetimi elinde tutar. Ancak, devletlerin geçmişin seçici bir şekilde hatırlanması ve unutulmasına yönelik çabalarına rağmen toplum-

(*) Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Sosyoloji Bölümü .

sal bellek, özellikle insan kaynaklı felaketlerde karşıt anlatıları ortaya çıkarma potansiyeline sahiptir. Bu karşıt anlatılar, resmî tarihyazımından farklı bir perspektif sunarak ve deneyimlerle tanıklıkları açığa çıkararak geçmişteki ihlallerin tanınmasının ve hesap verilebilirliğinin sağlanmasının önünü açabilmektedir. Tarih ile belleği bir karşıtlık içinde gören yaklaşıma göre, ikisinin geçmişle kurdukları ilişki birbirinden farklıdır. Tarih, nesnellığe ulaşmak için geçmiş ile bugün arasında zamansal bir kopuşta ısrar ederken, bellek buna karşılık, tarihin nesnellığe olan vurgusunu paylaşmaz ve genellikle daha öznel kabul edilir. Doğrusal ve tek yönlü bir zaman kurgusuna daha az bağlı olan bellek, sabit kronolojiyi genellikle reddederek geçmiş ve şimdiki zaman arasındaki keskin ayrımları ortadan kaldırmıştır (Landsberg, 2023: 42-43). Toplumsal belleğin her zaman toplumsal olarak çerçevesiyle düşünülmesini ortaya koyan Halbwachs'a göre bellek, bireylerin ve grupların yaşanmışlığına bağlıdır, geçmiş şimdiki zamanın içinde sürdürür ve anlatılan olgularla içsel bir ilişki kurar. Diğer taraftan tarih, toplumsal belleğin çözüldüğü yerde başlar, geçmişteki olaylara dışsal bir bakış sunar ve tekçi bir karaktere sahiptir (Traverso, 2019: 28-29). Aynı şekilde tarih ile belleği zıt olgular olarak ele alan Nora'ya (2006:19) göre, "bellek, her zaman güncel bir olay, sürekli şimdiki zamanda yaşanan bir bağdır; tarih, geçmişin bir tasavvurudur". Bu bakış açısı temelde tarih ile belleği tamamıyla birbirinden ayırarak bir uzlaşmazlık içinde betimler.

Ancak, tarihi objektif ve tekil, belleği ise öznel ve çoğul olarak gören bu anlayıştan farklı olarak Ricoeur (2012) ve Traverso (2019) ikisi arasındaki bağa vurgu yapar. Belleği tarihin ana rahmi olarak tanımlayan Ricoeur (2012: 106) bunun temel sebebini belleği "şimdiki zaman ile geçmiş arasındaki temsil ilişkisi sorunsalının bekçisi" olmasına dayandırır. Benzer biçimde Traverso (2019:19) tarihin bellekten doğup geçmişle arasına mesafe koyduğunu ifade ederken, aynı zamanda tarihin bellek üzerindeki etkisine de dikkat çeker. En nihayetinde anılar, kolektif düşünme biçimlerine maruz kalan ve kamusal uzama dahil olan bellek tarafından sürekli olarak şekillendirilirler. Diğer bir ifadeyle, özgün ve dış etkilerin dışında kalabilen bir bellek yoktur (Traverso, 2019:32). Bu açıdan bakıldığında, geçmiş ele almak konusunda tarih ile toplumsal belleğin zaman zaman birbirine eklenilebildiği ve birbirlerini denetleyebildikleri bir hakikat alanının kurulabilmesi gerekir. Özellikle ulus-devletlerin geçmişlerindeki insan hakları ihlallerinin resmî ideoloji ve söylemlerle belli anlatılara ve zamanlara hapsedilmesini önlemek için bu karşılıklı ilişki önemlidir. Tarihin "halkın hafızasında saklananlardan değil; işi bunu yapmak olanlarca seçilen, yazılan, resmedilen, popülerleştirilen ve kurumsallaştırılan bilgi paketlerinden" (Hobsbawm, 2006: 16) meydana geldiği düşünüldüğünde resmî tarihyazımı, ortak bir geçmiş kurgusunu da toplumsal belleğe işleme niyetindedir. Ancak farklı toplumsal grupların alternatif bellek anlatıları, devletlerin soykırım, katliam, pogrom, işkence, tehcir içeren "sakıncalı" geçmişlerini ve "karanlık" miraslarını daha gö-

rünür hale getirmektedir. Böylece homojen bir ulus anlayışının dışında kalanların anlatıları ve deneyimleri, aynı zamanda geçmişle yüzleşmenin ve hesaplaşmanın kaçınılmaz olduğunu gösterir. Diğer bir ifadeyle, toplumsal bellek, resmî tarihin dikte ettiği zaman kıskacından kurtulabilmek ve topyekûn bir demokratikleşmeyi sağlayabilmek için bir mücadele alanı sunabilmekte ve eşzamanlı olarak resmî ulusal tarihin susturma, baskılama ve görmezden gelme çabalarını sekteye uğratabilmektedir.

Tarih ile bellek arasındaki etkileşime dair tartışmaları temel alarak, bu makale insan kaynaklı felaketleri doğrudan deneyimlemekten ve tanıklık etmekten farklı olarak günümüzde bu trajedilerin dolaylı tanığı olmanın sorumluluğunu “protez bellek”¹ (Landsberg, 2004) kavramı ekseninde ele almayı amaçlamaktadır. Devletlerin geçmişin nasıl hatırlanacağına ve unutulacağına dair müdahalelerinin aksine bu makale, bireylerin doğrudan mağduru ve tanığı olmadıkları felaketlere ilişkin bilgilere ve farkındalığa erişebilmesinin protez bellek sayesinde mümkün olabileceğini tartışmaya açmaktadır. Bununla bağlantılı olarak, hafıza aktivizminin protez bellek inşası ile olan ilişkisi incelenecektir. Resmî ideoloji ve söylemlerle hizalanmayı reddeden alanlardan biri olarak hafıza aktivizmi, insan hakları ihlallerinin, adaletsizliklerin ve cezasızlıkların görünür kılınmasında hayati bir rol oynamaktadır. Bu bakımından böyle bir gayri resmî müdahillik alanı, toplumsal adalet mücadelelerinin belleklerine kavuşabilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması için elzemdir. Bu alanı Türkiye bağlamında incelemek için Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi'nin yürüttüğü bazı projelerle takip ettiği dava örneklerine odaklanılarak protez belleğin yaratımıyla olan bağlantısının izleri sürülecektir. Bu açıdan Türkiye'deki insan kaynaklı felaketler karşısında kayıtsızlığın üstesinden gelinmesinde protez belleğin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu noktalar ışığında, makale iki temel soru etrafında şekillenmektedir: Geçmişteki insanlığa karşı işlenen suçların, insan hakları ihlallerinin ve adaletsizliklerin zaman aşımına uğramaması için protez bellek, bir dolaylı tanıklık hali olarak tepeden inme hafızasızlaştırma söylemlerine ve pratiklerine karşı nasıl inşa edilmektedir? Ayrıca, hafıza aktivizmi, protez belleği nasıl harekete geçirebilmekte ve dolaylı tanıklığın sınırlarını genişletebilmektedir? Bu sorular, aynı zamanda görünmez kılınan, hesabı sorulamayan, cezasızlıkla ödüllendirilen ve yası tutulamayan insan kaynaklı felaketlere ilişkin günümüzdeki dolaylı tanıklarının sorumluluğunu da hatırlatmaktadır. Kısacası, makalede geçmişteki bu felaketlerin tanınabilmesi, hesap verilebilirliğinin sağlanabilmesi ve toplumsal adaletin tesis edilebilmesi için toplumsal belleğin sahip olduğu potansiyel açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

1 “Prosthetic memory” kavramı ile “memory activism” kavramları Türkçe yazında ağırlıklı olarak sırasıyla “protez bellek” ve “hafıza aktivizmi” olarak kullanıldığından bu kavramlar yazıda da bu şekilde kullanılacaktır.

Geçmişle harp: Ulus-devletlerde tarih ve bellek

Ulus-devletlerin geçmişi kontrol etme mekanizmalarını odağına alan çalışmalar, genellikle şiddet ve trajedi içeren tarihî olayların ve insanlığa karşı işlenen suçların nasıl hatırlanıp unutulduğu konusunu incelemektedir. Son yıllarda ülkelerin demokratik yönetimlere sahip olma ve demokratikleşme süreçleri, geçmişlerini hatırlama ve yüzleşme çabalarıyla birlikte değerlendirilmeye başlamıştır. Savaş sonrası Japonya ve Almanya, apartheid sonrası Güney Afrika, komünizm sonrası Orta ve Doğu Avrupa ile diktatörlük sonrası Güney Amerika gibi ulusal ve bölgesel vakalara odaklanan artan sayıdaki araştırma ülkelerin, totaliter yönetimlerin, soykırımlar ve iç savaşların maddi ve sembolik miraslarıyla nasıl başa çıktığı sorusuna yanıt aramaktadır (Adam, 2001; Barkan, 2000; Baruma, 1994; McAdams, 1997; Minow, 1998; Schwan, 2001; Villa-Vicencio ve Verwoerd, 2000, akt. Moses, 2001: 91). Geçmişle hesaplaşma sürecinde devletler, geçmişte gerçekleşmiş olan olaylar ve uygulamalarla ilgili olarak belirli bir hatıra kümesine odaklanma eğilimindedir. Bu durum genellikle homojen ve tutarlı bir ulusal kimlik inşasının parçası olarak ortaya çıkmaktadır. Devletler, ulusal bir bellek inşa etmek ve toplumun birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirmek için belirli olayları vurgulamakta ve bazı mirasları hatırlatırken, diğerlerini ise göz ardı etme veya bastırma yolunu seçebilmektedir. Bu seçici hatırlama ve yüzleşme süreci, belirli olaylar veya uygulamaların kamuoyunda nasıl algılandığını ve hatırlanıp unutulduğunu etkileyebilme gücüne de sahiptir. Türkiye’de de benzer şekilde farklı toplumsal gruplara ilişkin devlet şiddetinin mirası, belirli seçici hatırlama ve unutma uygulamaları ve politikalarıyla sürekli olarak sınırlandırılmıştır. Ermeniler, Yahudiler, Rumlar, Aleviler, Kürtler gibi, homojen bir Sünni Türk ulus olma halinin dışında kalanlara yönelik resmî anlatılar devletin ulusal tarihyazımının ayrılmaz parçaları haline gelmiştir. Kitleleşen şiddetin izlerini baskı altı altında tutma ve ortadan kaldırmaya yönelik bu devlet kaynaklı kararlılığın daha dikkate değer yanı, “alternatif tarihsel anlatıları susturma politikasıyla birlikte giden aktif inkâr uygulamasıdır” (Bakiner, 2013: 696). Bu politikalar, alternatif tarihsel anlatıları susturma ve toplumsal belleği sınırlama ve düzenleme amacı güder. Bu eşzamanlı süreçler, Türk devletinin geçmişini eleştirel bir şekilde değerlendirme ve özellikle Türk milletinin ötekileri olarak gördüğü toplumsal kesimlere yönelik politikalarını gözden geçirme tutumunu da ortaya koymaktadır. Devletin geçmişiyle ilgili olarak eleştirel bir bakış açısı benimsenmesi ve ötekileştirilen gruplara yönelik politikaların yeniden değerlendirilmesi, toplumun geçmişle hesaplaşma ve adalet arayışı sürecinde de ayrıca önemli bir adımdır.

Resmî tarihyazımı, seçici bir anlayışla ulusal geçmişin belli anlarını ve temsillerini inşa ettiğinden karşı bellek anlatıları millileştirilen bu tarih kurgusuna tehdit olarak görülebilmektedir. Bu bağlamda tarih ile bellek arasındaki ay-

rıma yönelik vurgu dikkat çekicidir. Tarih, artık var olmayanın ve geçmişin bir temsili olanın her zaman sorunlu ve tamamlanmamış yeniden inşası iken, bellek sürekli güncel bir olgudur, bizi ebedi şimdiye bağlayan bir bağıdır. Daha da önemlisi, tarih sürekli olarak bellekten şüphelenir ve gerçek hedefi onu bastırma ve yok etmektir (Nora, 1989: 8-9). Bu perspektiften bakıldığında, tarihsel şiddet eylemlerinin reddedilmesi veya çarpıtılması aynı zamanda devlet tarafından belli bir tarih anlayışı ile anlatısının yaratılması ve meşrulaştırılmasıdır. Bu durum, aynı zamanda belirli grupların deneyimlerini ve hatıralarını saf dışı bırakmaya yol açarken, resmî tarihin baskılayıcı ve yıkıcı gücü nedeniyle kuşaklar arası bellek aktarımını da susturma riski taşımaktadır. Türk devleti, bu bağlamda geçmişe dair tüm temsilleri çerçeveleyen entelektüel ve kültürel gelenekleri seçici bir şekilde benimseyen ve manipüle eden bir bellek faili/kurucusu/yapıcısı (Kansteiner, 2002: 180) konumundadır. Geçmişe dair temsiller, hem hayalî bir topluluk olarak ulus fikrini (Anderson, 1991) hem de devlet ile onun aygıtları tarafından dayatılan seçici ve kasıtlı tarih anlayışını gösterir. Siyasi erk tarafından gerçekleştirilen ulus inşası ya da onaylanan tarihsel olayların tepeden inme yaratımı belleğin güvenlikleştirilmesinin yaygın bir örneğidir (Renan, 1996 [1882], akt. Strukov ve Aprishchenko, 2018: 12). Bu nedenle, azınlık olarak görülen grupların hatıraları ve anlatıları bir karşı çıkıştır; çünkü geçmişin “uygun görülen/izin verilen” şekilde hatırlanmasına meydan okurlar. Resmî söylem, farklı etnik ve dinî grupların kolektif anlatılarının ve travmalarının ulusal güvenliğe ve dolayısıyla milli çıkarlara tehdit oluşturduğu iddiasıyla belleği bir güvenlik meselesi haline getirmektedir. Devlet anlatısıyla çelişen her açıklama, ulus-devletin kurucu mitlerine ve ideolojisine bir meydan okuma olarak görülme potansiyeline sahiptir. Bu nedenle, farklı insani acılar ve trajediler milli güvenliğin idame ettirilmesi de dahil olmak üzere ulusal çıkarların korunması fikrine dayanan bir perspektiften incelenir. Bu akabinde milli güvenlik uğruna tüm trajedi ve ıstırapları eşitleyen homojen bir yaklaşıma yol açabilmektedir. Böylece belleğin güvenlikleştirilmesi, ötekileri gayri meşrulaştırarak veya doğrudan kriminalize ederek belirli tarihsel hatıraları güvence altına almak (Malksoo, 2015: 221) için devletlerin elinde bir araç haline gelmektedir.

Hatırlamanın ve unutmanın toplumsal kurallarını ve sınırlarını dayatarak geçmişini anlatan resmî tarihyazımının yanında alternatif bellek anlatıları bulunmaktadır. Bu anlatılar, soykırım, katliam, pogrom gibi insanlığa karşı işlenen suçlara maruz kalan ya da kuşaklararası aktarımla öğrenen bireylerin açıklamalarına dayanmaktadır. Buna göre makbul vatandaşlık tanımının dışında kalan gruplar tarafından paylaşılan bellek, ulusal tarihin ve mirasın “karanlık” ve “sakıncalı” yönlerini hatırlatmaktadır. Devlet güdümlü bir tarih anlayışında ise “tarih, aslında halkın belleğinde saklananlardan değil; işi bunu yapmak olanlarca seçilen, yazılan, resmedilen, popülerleştirilen ve kurumsallaştırılan bilgi paketlerinden oluşur” (Hobsbawm, 2006: 16). Bu bilgi paketlerine dayanan ulusal

tarihyazımı, ulusu ortak bir geçmiş etrafında bir araya getirme amacına uygun bir şekilde toplumsal belleği de biçimlendirme gayretindedir. Ancak resmî tarihyazımı ile toplumsal bellek ilişkisi çerçevesinde dikkat çeken bir diğer unsur, dolaylı tanıklık durumudur. Bu dolaylı tanıklık hali, bir yandan geçmişteki şiddet içeren olaylara yönelik resmî söylemi sorgulayan/eleştiren bir konuma işaret edebilir. Başka bir ifadeyle, “hatırlanan ya da hatırlanabilecek sonsuz sayıda ki seçenek içinden yapılan tek bir seçim” (Hobsbawm, 2004, akt. Tunçel, 2017: 23) olarak resmî kılınan tarihe karşı çıkış anlamına gelebilir. Diğer yandan, dolaylı tanık olmak, ulusun ötekilerinin/azınlık haline getirilenlerin deneyimlerine dayalı bellek anlatılarına kulak vermekle ilişkilidir. Böylece “ideolojik olarak kurgulanmış geçmiş dışında kalarak unutulananların tarihini okumayı” (Tunçel, 2017: 23) tercih etmektir. Böylece birebir tanığı olmadıkları bir geçmiş, bireylerin belleklerine dolaylı tanıklık hali ile eklenilebilmektedir.

Protez bellek: Dolaylı tanıklık hali

Bireylerin dolaylı tanıklık yoluyla tarihi olaylar ile travmatik deneyimleri anlamaları ve bunlara dair farkındalık geliştirebilmeleri için Landsberg’in (2004) “protez bellek” kavramı önemli bir teorik alan açmaktadır. Buna göre, bireyler kendilerinin deneyimlemedikleri bir geçmişe sanat yapıtları, müzeler ya da iletişim mecraları gibi aracılı bellek aktarımıyla sahip olabilmektedirler. Protez bellek, tarihsel olayların veya travmatik deneyimlerin zaman içinde değişen bir şekilde hatırlanabileceği gerçeğine dayanır. Birinci elden tanıklık deneyimi olmayan bireyler medya, edebiyat ve sinema gibi protez bellek araçları aracılığıyla olayları öğrenir ve bu deneyimleri anlamlandırabilir. Bu araçlar, tarihî olayların ve travmatik deneyimlerin duygusal ve bilişsel boyutlarını aktararak, bireylere olaylarla dolaylı bir bağ kurma fırsatı verir. Bu şekilde bireyler, geçmişi hissetme ve anlama sürecinde empati kurabilmekte ve geçmişin etkilerini daha derinlemesine kavrayabilmektedir. Landsberg’e (2004: 2) göre birey, sadece tarihsel bir anlatıyı kavramakla kalmaz, yaşamadığı bir geçmiş olayın kişisel, derinden hissedilen bir hatırasını edinir; ortaya çıkan protez bellek aynı zamanda kişinin öznelliği ile siyasi görüşünü şekillendirme yeteneğine sahiptir. Protez bellek, taşınabilir olduğundan hakikilik/sahihlik, miras ve mülkiyet iddialarına dayanan daha geleneksel bellek aktarımına meydan okumaktadır (Landsberg, 2004: 3). Landsberg’e göre sinema ile diğer kitle iletişim teknolojileri farklı toplumsal alanlarda, pratiklerde ve inançlarda yaşayan insanlar için ortak toplumsal çerçeveler yaratma kapasitesine sahiptir. Diğer bir deyişle, bu teknolojiler coğrafi veya ulusal olarak sınırlandırılmamış ve topluluk üyeleri arasında herhangi bir yakınlık varsaymayan, Anderson’ın deyimıyla, hayalî toplulukları şekillendirebilir. Bu açıdan modern bellek biçimi olarak tanımlanan protez bellek, daha önceki tarihsel dönemlerdeki hatırlama biçimlerinde olduğu gibi insanları yaşama-

dıkları bir geçmişin belleğini üstlenmeye, sorumluluğunu almaya da davet eder. Bu anıları edinen insanlar, geçmişle bir bağ hissetmeye, ancak her zaman güncel andaki konumlarını hatırlamaya yönlendirilir. Bu nedenle, protez bellek, Ortaçağ ve 19. yüzyıldaki öncülerinin aksine, yalnızca belirli bir grubun kimliğini sağlamlaştırmanın ve onun anılarını aktarmanın bir aracı değildir; aynı zamanda hatıraların onlar üzerinde doğal veya biyolojik hakları olmayan insanlara aktarılmasını da sağlar. Bu bakış açısına göre protez anılar, belirli toplumsal çerçevelerde yaşamının ve yetiştirilmenin sonucu olarak ortaya çıkmadığından toplumsal olarak inşa edilmiş değildirler. Bir kişinin geçmişteki travmatik bir olayla ilgili kitle iletişim araçlarından edindiği deneyiminden kaynaklanmaktadır. Ne sadece bireysel ne de tamamen kolektif olan protez anılar, bireysel ve kolektif deneyimin arayüzünde ortaya çıkar. Diğer bir deyişle, yeni görüntüler ve fikirler, bireyin kendi deneyim arşiviyle temasa geçtiğinde, geçmişin kitlesel kültürel temsiliyle karşılaştıktan sonra gelişen, özel olarak hissedilen kamusal anlardır (Landsberg, 2004: 8-9, 18-19).

Bu şekilde kamuya açılan, kamusallaştırılan anılar yalnızca belirli bir toplumsal gruba ait olmaktan çıkmaktadır. Landsberg'in (2004: 2) açıkladığı gibi Holokost'a ilişkin hatıralar yalnızca Yahudilere ait olmadığı gibi, köleliğe ilişkin bellek de yalnızca Afro-Amerikalılara ait değildir. Buna göre kitle kültürü teknolojileri sayesinde, bu hatıraların ten renginden, etnik köken veya biyolojik özelliklerden bağımsız olarak herkes tarafından tecrübe edilebilmesi mümkün hale gelmektedir. Buradan hareketle, 'Türkiye'de farklı etnik ve dinî toplumsal grupların deneyimlerine ilişkin geçmişle yüzleşme pratikleri protez belleğin harekete geçirilmesiyle mümkün olabilir mi?' sorusu anlam kazanmaktadır. Landsberg'in çalışması sinema ve diğer kitle iletişim araçları sayesinde oluşabilecek bir protez belleğe odaklanırken, bu makale Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi gibi bir sivil toplum oluşumunun çalışmalarının Türkiye'deki insan hakları ihlalleri ve insanlığa karşı işlenen suçlara ilişkin protez belleğin oluşumundaki rolünü tartışmaktadır. Başka bir ifadeyle, resmî ideoloji ve söylem tarafından bastırılan/bastırılmaya çalışılan olaylarla ve deneyimlerle bağlantılı olarak susturulan belleğin ötesinde alternatif bir protez bellek oluşumundan bahsetmenin ihtimali ele alınmaktadır. Böylece bu çalışma, "karşı-hegemonik bir direniş konumu, siyasi bir muhaliflik alanı olarak belleğin işlevini" (Bell, 2003: 66) göstermektedir. Çünkü protez bellek, bir kişinin dünya hakkında nasıl düşündüğünü belirlemesine yardımcı olurken, ötekiyle etik bir ilişki kurmasına aracı olmaktadır. Protez bellek, empati ve toplumsal sorumluluğun gelişimindeki etkilerinin yanı sıra ırk, sınıf ve toplumsal cinsiyeti aşan siyasi ittifaklar üretme yeteneğine sahip olabilmektedir (Landsberg, 2004: 21). Bu bağlamda resmî söylemin belleklere kazıdığı ve kazımaya devam ettiği meselelere ilişkin hafıza aktivizmi ile özel olarak Hafıza Merkezi'nin alternatif bellek anlatılarını yaygınlaştırma ve dayatılan hatırlama pratiklerine karşı bir direnç noktası kurması ön plana çıkmaktadır.

Dolaylı tanıklık imkânları açısından hafıza aktivizmi

Hafıza aktivizmi, bellekle ilgili bir değişim veya siyasi değişim elde etmek için devlet kanallarının dışında çalışarak ihtilaflı bir geçmişin stratejik olarak hatırlanması olarak tanımlanmaktadır (Gutman ve Wüstenberg, 2023: 5). İnsan kaynaklı felaketlerle hesaplaşmayı amaçlayan bir eylem biçimi olarak, toplumsal belleği canlı tutarak mağdurları hatırlatmakta ve toplumsal adalet arayışlarını desteklemektedir. Hafıza aktivistleri, bunu gerçekleştirebilmek için geçmişteki haksızlıkları inkâr etmeye ve unutturmaya yönelik politikalara ve toplumsal eğilimlere meydan okurlar. Bir yandan, trajik geçmişin herhangi bir kısmının dahi tekrarlanmadığı bir gelecek inşa etmek için uğraşırken, diğer yandan hesap verilebilirlik ilkesinin olduğu bir hakikat alanı kurma çabasındadırlar. Bu sebeple belleği, aşağıdan yukarı gerçekleşecek toplumsal değişim sürecine müdahale etmenin önemli bir yolu olarak hedef alırlar (Gutman ve Wüstenberg, 2023: 6). Bu çaba aynı zamanda “Hakların en başta bellekle ne ilişkisi var?” (Huysen, 2011: 607) sorusunu gündeme getirmektedir. Buna göre, yalnızca hak ihlallerinin hatırlanması dünya genelinde insan haklarının geleceğini geliştirebilir, böylece geçmiş ile gelecek arasında anlamlı bir bağlantı sağlanabilir. Ayrıca belleğin insan hakları ve adaletle hem söylemsel olarak hem de gerçekte daha güçlü bir şekilde bağlantılı olması gerekir. Aynı zamanda insan hakları söylemi bellek ve tarih tarafından beslenmezse, tarihsel temelden yoksun kalma ve hukuki soyutlama ve politik suiistimale maruz kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır (Huysen, 2011: 608). Bu sebeple, hafıza aktivizmi hem geçmişteki hak ihlallerini açığa çıkarmada hem de gelecekteki olası haksızlıklar ile adaletsizlikleri önlemede harekete geçer. Ancak sadece felaketzedelerin yaşadıklarına odaklanmakla kalmaz, bu deneyimleri kamuoyuyla paylaşarak farklı toplumsal aktörleri birer dolaylı tanık haline getirme misyonu da üstlenir.

Rothberg’in (2009) “çok yönlü bellek” kavramıyla açıkladığı gibi bellek, belirli grupların münhasır mülkiyeti değildir; daha ziyade hem anıları hem de grupları melez, açık uçlu ve yeniden müzakereye tabi kılan dinamik bir diyalog, çekişme ve değiş tokuş sürecinde ortaya çıkmaktadır. Bu bakış açısına göre, örneğin kölelik veya sömürgeciliğe ilişkin bellek, sadece kurbanlarla ya da kurbanların sonraki kuşaklarıyla sınırlı değildir. Bunun yerine, görünüşte özerk olan bu bellek geleneklerinin tarihleri, genellikle gergin olsa da üretken şekillerde birbirleriyle iç içe geçmiştir (Rothberg, 2014: 126). Benzer şekilde Landsberg (2004) protez hatıraların tek bir grubun mülkiyetinde olmadığını, farklı kolektif deneyimler için imkânlar yarattığını ve beklenmedik siyasi ittifakların önünü açabileceğini vurgulamaktadır. Özellikle moderniteyi ve kitle iletişim araçlarının gelişimini takiben, bellek artık sadece belli bir topluluğa ait olmaktan çıkmış ve farklı kimlikler arasında bir paylaşım ve müzakere alanı haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle, teknoloji ve kitle iletişim araçları hatıraları, kültürler ve

kimlikler arasında yaymaktadır. Buna göre, gerçek deneyimden kopabilen bellek ruhsal, hayali ve toplumsal oluşumlar yaratabilmekte ve nesiller ile bellek grupları arasında yol alabilmektedir. Bu bağlamda Hirsch'in "post-bellek" kavramı belleğin kuşaklar, öznel deneyimler ve travmanın mekânları arasındaki hareketini anlamak için ön plana çıkmaktadır. Bu kavram, ilk olarak Holokost'tan kurtulanların çocuklarına miras kalan travmatik belleğin gecikmiş, akışkan ve dolaylı biçimlerini aktarmak için ortaya konmuştur (Sanyal, 2015: 5). Ancak Hirsch, Hartman'ın "evlat edinme yoluyla tanıklar" (*witnesses by adoption*) teriminin ima ettiği aile bağı ve aileyi genişletmeyi tercih etmiştir. Böylece post-bellek, kendi ifadesiyle, evlat edinme/kabullenme yoluyla geçmişe dönük tanıklık (*retrospective witnessing by adoption*) anlamına gelmektedir. Burada vurgulanan, başkalarının travmatik deneyimlerini ve dolayısıyla anılarını kişinin kendisinin de yaşamış olabileceği deneyimler olarak benimsemesi ve bunları kendi yaşam öyküsüne kaydetmesidir. Daha özel olarak, post-belleğin bir örnek olarak hizmet edebileceği, ezilen ya da zulme uğrayan ötekiyle etik bir ilişki sorudur (Hirsch, 2001: 10).

Bu açıklamalardan hareketle, belleğin doğrusal işlemediğini, farklı toplumsal aktörler arasındaki ilişkilerden beslenebildiğini ve diyalog halindeki hatırlama eylemleri aracılığıyla sürekli yaratılabildiğini söylemek mümkündür. Bu sebeple hafıza aktivizmi, toplumlarda geçmişin hatırlanması, aktarılması ve devletlerin geçmişleriyle hesaplaşabilmesi için daha geniş dayanışma ve müzakere alanlarının açılmasında rol oynar. Ötekiyle ilişkilenecek amaçlayan hafıza aktivizmi, geçmişe yönelik dolaylı tanıklığın inşası için geçmişle ilgili belgeleri dijitalleştirmekte, kamuoyunun erişimine açmakta ve farklı perspektiflerin temsil edildiği bir bellek ortamı oluşturmaktadır. Bellek materyallerinin dijital olarak arşivlenmesi ve paylaşılması, geçmişin kanıtlarının korunmasını ve gelecek nesillere aktarılmasını da sağlar. Özellikle insan kaynaklı felaketsizliklere odaklanan sivil toplum kuruluşları, toplumdaki farklı ihlallere ve adaletsizliklere ilişkin devletlerin hafızasızlaştırma söylemlerine ve uygulamalarına karşı durmaktadır. Uluslararası Af Örgütü ve İnsan Hakları İzleme Örgütü gibi kuruluşlar farklı ülkelerdeki insan hakları ihlallerini araştırmakta, belgelemekte ve raporlamaktadır. Burada önemli olan nokta, bu haksızlıkları, olaylarla doğrudan ilişkisi bulunmayan veya olaylara ilişkin farkındalığı olmayan bireyleri ve toplumsal grupları hedefleyerek unutturulmasına izin vermemeleridir. Çünkü hafıza aktivizmi, genellikle sessizliğin ve adaletsizliğin baskıcı yapısına tepki gösteren, onarıcı adalet ve toplumsal içerme adına geçmişteki olayları telafi eden aşağıdan yukarıya hareketlerden doğmaktadır (Assmann, 2023: 3). Diğer bir deyişle, devletler tarafından yok sayılan, bastırılan, çarpıtılan ve tabulaştırılan hak ihlallerine ilişkin toplumdaki sessizliği bozarlar. Ancak bu şekilde hafıza aktivizmi, protez belleği harekete geçirerek tanıklığın sınırlarını genişletmektedir. Bunu, soykırım mağdurlarının tanıklıkları, insan hakları ihlallerinin ifşası, savaş suçlarının

ortaya çıkarılması gibi konularda anıların, belgelerin, fotoğrafların kaydedilmesi, arşivlenmesi, raporlanması, kamuoyuyla paylaşılması ve farkındalık yaratılması gibi çeşitli yollarla gerçekleştirilebilirler. Bu süreçler aynı zamanda olayların ve deneyimlerin toplumsal bellekte canlı tutulmasını sağlarken, maktullerin adalet taleplerini yinelemektedir.

Toplumlarda hafıza aktivizmi yoluyla protez belleğin inşasında dolaylı tanık durumunda olanlara veya olması hedeflenenlere ilişkin iki temel konu dikkat çekmektedir. İlki, hatırlama sorumluluğunun beraberinde getirdiği siyasi yükümlülüktür. Geçmişteki kişi ve olayları hatırlama yükümlülüğümüz var mı? Eğer varsa, bu yükümlülüğün mahiyeti nedir? (Miller, 2009: 533). Diğer bir ifadeyle, bireylerin vatandaşlık bağıyla bağlı oldukları ülkelerdeki devlet şiddetinin mirasıyla karşı karşıya getirilmesi, salt geçmişte olanları basitçe öğrenmelerinden ibaret değildir. Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki Dersim Katliamı'nı, 6-7 Eylül Pogromu'nu, darbe dönemlerindeki zorla kaybetmeleri, 1990'lı yıllarda beyaz Toros arabalarla özdeşleşen faili meçhul cinayetleri, Madımak Katliamı'nı veya Ankara Gar Saldırısı'nı "öğrenmek", "dinlemek" veya "izlemek" aynı zamanda artık bellek siyasetine müdahil olma gerekliliği anlamına gelebilmektedir. Bu müdahillik hali, geçmişin devlet eliyle anlatılması, yeniden yazılması, unutturulması ve hatırlatılmasına karşı itirazları içermektedir. Bu açıdan bakıldığında dolaylı tanıklık hali, bellek üzerindeki tahakküme karşı çıkışın yollarından biri olarak kabul edilebilir. Çünkü olayların doğrudan faili, kurbanı veya tanığı olunmasa da travmatik belleğin adalet mücadelesiyle ilişkilendirilmesinde üstlenilebilecek bir siyasi yükümlülük açığa çıkmaktadır. Bu yükümlülük aynı zamanda gelecekteki kötülüklerin önlenmesi için geçmişteki radikal kötülüklerin hatırlanması gerektiğini vurgulayan ahlâki yükümlülükle de ilişkili ele alınabilir. Bu tür bir kötülük, ahlâkın temelini sarsmayı amaçlar ve geçmişini yeniden yazmaya ve ortak belleği kontrol etmeye çalışır. Holokost'a karşı verilen "asla unutma" çağrısı, Margalit'e göre, Yahudi halkına yönelik etik bir rica olmasının yanı sıra insanlığa yönelik bir ahlaki ricadır. Buna göre, kitlesel adaletsizliği tekrarlamamak için hatırlamak gibi bir ahlâki yükümlülük vardır. İnsanlığa karşı suçlar ve diğer radikal kötülük türleri, adaletsizliğe maruz kalan kurbanların anılarını korumak için ahlâki tanıklar gerektirir (Margalit, 2002, akt. Miller, 2009: 543). Benzer şekilde dolaylı tanıklık pozisyonu, mağdur olan başkalarının yaşadıklarını öğrenip hatırlamakla haksızlıkların hesabını sorarak unutulmasına izin vermemekle yakından ilişkilidir. Çünkü hatırlama sorumluluğu, topluma olan bir borcu onurlandırma ve nesiller arası bağlantıları güvence altına almaktır (Booth, 2006, akt. Miller, 2009: 545). Hafıza aktivizmi, geçmişte yaşanmış insan hakları ihlallerine ilişkin yarattığı dolaylı tanıklık alanlarında bu sorumluluğu da hatırlatmaktadır. İnsanlık trajedilerinin tüm yönleriyle öğrenilmesi, mağdurların deneyimlerine kulak verilmesi, yaşananlara ilişkin empati kurulması ve toplumsal adalet sağlanması için harekete geçilmesi bu sorum-

luluğun hissedilmesi ile ancak mümkün olabilmektedir. Ayrıca hem geçmişteki haksızlıkların telafi edilmesinde hem de gelecekte daha adil bir toplum inşasında siyasi ve ahlaki yükümlülükleri de kapsayacak şekilde hatırlama sorumluluğunun dolaylı tanıklar tarafından yerine getirilmesi önem taşımaktadır.

Hafıza aktivizmi aracılığıyla protez belleğin yaratılmasında dolaylı tanıklıkla ilgili ikinci temel mesele, suç ortaklığı konumuna ilişkin tartışmadır. Daha önce de vurgulandığı gibi, günümüzde tanık olmak sadece belli bir zamanda ve yerde bulunmayla sınırlı olmaktan çıkmıştır. Landsberg'in protez bellek kavramsallaştırmasında ele aldığı üzere modern kitle iletişim araçları ile teknolojik gelişmeler birebir şahidi olunmayan olayları görmezden gelmeyi zorlaştırmaktadır. Diğer bir deyişle, hak ihlallerine karşı kayıtsızlık, felaketler çağında artık suça ortak olma ihtimalini doğurabilmektedir. Bu ortaklık, Levi tarafından "gri bölge" olarak adlandırılan Auschwitz toplama kampında "ezilenin ezene dönüştüğü, celladın kurban olup çıktığı bölge" (Agamben, 1990: 21) üzerinden okunabilir. Bu bölge kampın sınırları içindeki mahkûmlar ile gardiyanlar arasındaki bir alanı ifade ederken, bu bölgedeki insanlar, yani aynı zamanda kampta yaşayan ve çalışan diğer mahkûmlar, hayatta kalabilmek için faillerle işbirliği yapma yolunu tercih etmişlerdir. Bu sadece mağdur ve suçlu konumlarıyla açıklanamayan ve bu konumların birbirinden keskin çizgilerle ayırlamadığı bir alandır. Levi, toplama kamplarının olağanüstü mahrumiyet koşulları altında kurbanları, failleri, suç ortaklarını ve görgü tanıklarını birbirine bağlayan karmaşık suç ortaklığı zincirini teşhis etmektedir. Bu bağlamda gri bölgenin, Sanyal'a (2015: 11-12) göre, kurbanlar, cellatlar ve tanıklar arasında aktardığı travmatize edilmiş suç ortaklığı, Holokost belleğinin sonraki nesillerden beklediği talepleri sembolik hale getirmektedir: hatırlama sorumluluğumuz, geçmiş ve şimdiki zamana yönelik ortak sorumluluğumuz ve gündelik pratiklerde beklemede olan yeni Holokostlara karşı tetikte olmamız. Sanyal tarafından "travmatik suç ortaklığı" olarak tanımlanan durum, örneğin Yahudi Soykırımı'na dair belleğe ulaşırken büyük ölçüde tarihin kurbanları ve alıcıları olarak konumlandırılmaya yol açmaktadır. Buna göre, travma ve utancın kültürel söylemlerinde bulunan abartılı gri bölge, her suç mahallinde bizi konumlandırarak, tarihin şiddetine karşı melankolik bir vazgeçmeyi teşvik edebilir. Hem tarihin travma geçirmiş kurbanları olarak okuyucu öznelere konumlandırılan anlatılar ("hepimiz kurbanız") hem de öznelere evrensel olarak tarihsel şiddete suç ortağı kılan anlatılar ("hepimiz suç ortağıyız") öznenin siyasi eylemlilik ve sorumluluk duygusunu bastırmaya yönelik risk taşımaktadır (Sanyal, 2015: 12). Bu noktalardan hareketle, günümüzde kitle iletişim araçları, anmalar, protestolar veya başka yollarla dolaylı tanıklık pozisyonunun sürekli olarak kurulması bir yandan işlenen her suçla ilişkilendirilmeye yol açıp bir çeşit politik kanıksamayla sonuçlanabilir. Diğer yandan, dolaylı tanıkların suskunluğunun veya tepkisizliğinin de suçlara ne ölçüde dolaylı olarak katkıda bulunmak veya göz yummak anlamına geldiği sorusu

gündeme gelebilmektedir. Bunlarla bağlantılı olarak takip eden bölümde bir hafıza aktivizmi örneği olarak Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi'nin protez bellek inşasındaki rolüyle beraber dolaylı tanıklık alanı ele alınacaktır.

Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi

Önceki bölümlerde ele alınan protez bellek, dolaylı tanıklık ve hafıza aktivizmi tartışmalarının gösterdiği üzere farklı toplumsal aktörler tabulaştırılan, bastırılan veya sessizleştirilen konularla ilgili her durumda devletlerin resmî söylemleri ile işbirliği içinde değildir. Özellikle vatandaşlarına yönelik hak ihlallerinde devletlerin politikalarını, uygulamalarını veya söylemlerini desteklemeyi ve onlara göre hizalanmayı reddetmek, alternatif bellek anlatılarına alan açabilmektedir. Bu alanı daha fazla sayıda hak ihlalinin yaşandığı ülkelerdeki sivil toplum kuruluşları, aktivistler, bağımsız gazeteciler ve araştırmacılar kurmaya çalışmaktadırlar. Resmî söylemlerin görmezden geldiği veya çarpıtılarak yeniden kurgulamaya çalıştığı insan hakları ihlallerini belgeleyerek kamuoyunda farkındalık yaratmak için uğraşmaktadırlar. Başka bir ifadeyle, resmî ideolojiler tarafından toplumsal bellekte iz bırakması engellenen adaletsizliklere ilişkin eleştirel bir düşünme ve eylem ortamı yaratma girişimleri önem kazanmaktadır. Bu alternatif bellek savunucuları mağdurlar, mağdur aileleri ve tanıklardan elde ettikleri saha verileriyle insan hakları ihlallerine ilişkin kanıtlar toplayarak belgelemekte ve raporları kamuoyuyla paylaşmaktadır.

Bu bağlamda makale odağına alınan Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi, Türkiye'deki insan hakları ihlallerine yönelik hafızasızlaştırma uygulamalarına karşı 2011 yılında bir grup avukat, gazeteci, akademisyen ve insan hakları savunucusu tarafından kurulan bir sivil toplum oluşumudur. Aktivist bir hafıza derneği olarak merkez, geçmişle yüzleşmede izlenecek yöntemleri geliştirmeyi ve resmî söyleme alternatif oluşturan hakikat anlatılarını dolaşıma sokmayı amaçlamaktadır. Kurulduğu dönemde zorla kaybetmeleri faaliyetlerinin ana eksenini belirleyen dernek, insan hakları ihlallerinin evrensel standartlarda belgelenmesi, emsal olabilecek davaların takibi ve belgelenmesi ve tüm bu ağır ihlallerle ilgili hakikatlerin toplumun geniş kesimlerine anlatılmasına odaklanmıştır. Türkiye'de 2013-2015 yılları arasında açılım süreci olarak da bilinen Barış ve Çözüm Süreci'yle beraber merkez, barış konusunu da çalışma alanları arasına katmıştır ve farklı barış süreçleriyle birlikte Türkiye'deki barış sürecinin değerlendirilmesi ve belgelenmesiyle ilgili çalışmalarını sürdürmektedir. Özellikle 2015 yılında çözüm sürecinin sonlanması ve 2016 yılındaki darbe girişiminin ardından izleme ve belgeleme faaliyetlerine yakın tarihli ağır insan hakları ihlallerini de eklemiştir. Aynı zamanda çeşitli biçimlerde baskı altına alınan hak örgütleri ile hak savunucularının desteklenmesine yönelik faaliyetleri de yeni bir çalışma alanı olarak tanımlamaya başlamıştır. Buna göre, hakikat, adalet ve hafıza

mekanizmalarının hayata geçirilmesi için geçiş dönemi adaleti yaklaşımını benimsemektedir. Mevcut durumda hafıza ve barış çalışmaları, hukuk çalışmaları, insan hakları örgüt ve savunucularının desteklenmesi ve uluslararası dayanışma ve işbirliği alanlarını dört temel çalışma alanı olarak tanımlamaktadır.² özel olarak hafıza ve barış çalışmaları kapsamında merkez, yaygın ve sistematik insan hakları ihlallerinin uluslararası standartlara uygun bir şekilde belgelenmesini, raporlanmasını ve hafızalaştırılmasını amaçlamaktadır.³

Merkezin, hafıza aktivizminin yarattığı sivil hatırlama alanını (Göral vd. 2009: 36) Türkiye’de kuran ve örgütleyen oluşumlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Buna göre, şiddet içeren geçmişe ilişkin resmî anlatılara meydan okumak, tek taraflı milli açıklamaları demokratikleştirmek ve toplumda duyulmayan sesleri kapsamak için mücadele etmektedir (Göral vd. 2009: 36-37). Bu mücadelenin önemli yollarından birini, Türkiye’de unutturulmaya, bastırılmaya veya belli resmî söylemler çerçevesinde sunulmaya çalışılan hak ihlallerine ilişkin belleğin oluşturulmasına katkı sunan hafıza ve barış çalışmaları oluşturmaktadır. Hafıza aktivistleri, Türkiye’de resmî ideolojinin yüzleşmekten ve hesaplaşmaktan kaçındığı Ermeni Soykırımı, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Pogromu, Dersim, Maraş, orum ve Sivas katliamları, askeri darbe süreçlerindeki hak ihlalleri, özellikle Kürtlere yönelik zorla kaybetmeler, keyfi ve yargısız infazlar, işkence, baskı ve tecavüzler, zorla yerinden etmeler gibi konulara odaklanmaktadır. Türkiye’de yaşayan ancak ulusal tarihteki adaletsizlikleri, ayrımcılıklarını ve şiddeti birebir deneyimlememiş kişilere gunsel bir bellek aktarımı yapılmaya çalışılmaktadır. Daha da önemlisi, Hafıza Merkezi, geçmiş ve gunsel hak ihlallerine ilişkin bireysel ve kolektif bir deneyimin arayüzünde açığa çıkan protez belleğin oluşumunda aktif bir rol oynamaktadır. Boylese farklı toplumsal kesimlerden bireylerin Türkiye’deki hak ihlallerinin, adaletsizliklerin ve cezasızlıklarının dolaylı tanıkları olmaları mümkün olabilmektedir.

Bu mücadele alanı içinde merkez, doğrudan ve dolaylı tanıklarla farklı biçimlerde diyalog kurma çabasını içindedir. Özellikle dolaylı tanıklığın sınırlarını genişletmek için farklı iletişim yollarını kullanılmaktadır. Webinar (*Bir Dönem Kapanır, Yeni Bir Dönem Aılırken: 1990’larla Yüzleşme Davaları*), podcast (*Türkiye’de Toplantı ve Gösteri Hakkı, İfade zgurluğu ve Hak Savunucuları; Sessiz Kalma* podcast serisi), hafıza sohbetleri (*Helalleşme, Hesaplaşma, Yüzleşme, Karşı Anıt/Hafızalaştırma alışmaları ve Sanat*), panel (*Geçmişi Konuşmak, Barışa Alan Amak*), rapor (*1990’lı Yıllardaki Ağır İnsan Hakları İhlallerinde Cezasızlık Sorunu: Kovuşturma Süreci; Sessiz Kalma: Hak Savunucularına Yönelik Yıldışma Politikaları 2015-2021*), kitap (*unku Umurumuzda: 11 Sivil Toplum Başarısı*), araştırma (*Gençlerin İnsan Hakları Algısı*), atölye (*Gençlik ve İnsan Hakları Atölyesi; Ta-*

2 Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi, <https://hakikatadalethafiza.org>

3 Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi, alışma Alanları: <https://hakikatadalethafiza.org/calisma- alanlari/>

rihe Toplumsal Cinsiyet Açısıyla Bakmak) ve kampanya (#SessizKalma) gibi dijital ve matbu araçlarla geniş bir hakikat ve müzakere platformu oluşturulmaktadır. Bu etkinlikler aynı zamanda hafıza aktivizminin hatırlama sürecine, hesap verilebilirlik ilkesine, adalet arayışına, cezasızlığa karşı duruşa ve geçmişle yüzleşme ihtiyacına yönelik taleplerini gündeme getirdiği için önemlidir. Kuşkusuz buradaki yegâne amaç, bireyleri hak ihlallerinden haberdar etmenin ötesinde hatırlama sorumluluğunu eylemlilik alanına da taşımaktır. Çünkü bellek, aynı zamanda bir eylem biçimidir ve belleği oluşturan hatırlama eylemleri, şu anda gerçekleşen eylem biçimlerini gerektirir (Rigney, 2021: 302). Diğer bir ifadeyle, hafıza aktivizmi, şimdiki zamanda bellek üzerindeki tahakküme karşı çıkışıyla, geleceğin tarihini belirleme imkânını elinde tutar. Bu açıdan bakıldığında, merkez, belleği bir eylem alanı olarak kurgulayarak ve kullanarak yaşananlarla doğrudan ilişkisi olmayan bireyleri de harekete geçirebilir.

Bu açıdan bakıldığında merkezin *Hatırlayan Şehir: Taksim'den Sultanahmet'e Mekân ve Hafıza* başlığını taşıyan kitabı ile internet sitesi⁴ İstanbul'un geçmişine ilişkin bir hakikat alanı kurma çabalarından biri olarak dikkat çekmektedir. Bu proje kapsamında Taksim Meydanı, Gezi Parkı, Galatasaray Meydanı, Neve Şalom Sinagogu, San(a)saryan Han ve Türk ve İslâm Eserleri Müzesi gibi sakıncalı geçmişlere sahip olduğu düşünülen toplam on yedi mekâna ilişkin bir bellek haritası sunulmaktadır. Ermeni, Rum, Yahudi toplumlarının çok boyutlu mirası, azınlık ile insan hakları ihlalleri ve farklı toplumsal grupların adalet mücadeleleri bu projeye kente ilişkin toplumsal belleğe nüfuz edebilmektedir. Varlık Vergisi'yle başlayıp, sermayenin yıllar içinde el değiştirmesi ve müdahaleleriyle çok katmanlı politik bir sürece evrilen Emek Sineması; günümüzde kayyum yönetiminde olan ve azınlıkların mülkiyet sorunlarını hatırlatan Hazzopulo Pasajı; daha önce aydın, sanatçı ve muhaliflerin tutsak olduğu Sultanahmet Cezaevi'nin Four Seasons Hotel'e dönüştürülmesi ve Emniyet Müdürlüğü olarak kullanıldığı zamanlarda gözaltında tutulanlara yönelik kötü muamelelerin, işkencelerin ve şüpheli ölümlerin yaşandığı San(a)saryan Han, bu projeye birlikte unutulmasına izin verilmeyen gayri resmî tarihlerini dolaylı tanıklara aktarmaktadırlar. Bu mekânların karanlık geçmişlerinin gün yüzüne çıkarılmasıyla beraber hatırlayan ve hatırlanan bir kente dönüşebilen İstanbul, egemen anlatılara meydan okuyan bir mücadele alanı olarak konumlanmaktadır. Böylece kent belleğini odağına alan bu proje, kentsel dönüşüm yoluyla tarihî mekânların geçmişlerinden koparılmasına ve devlet eliyle belli bir zamana ve söyleme sınırlanmasına meydan okumaktadır.

Ayrıca merkezin 2013 yılında başlattığı ve halen devam eden *Türkiye'de Hafızalaştırma* projesi de kent belleğinin yanında egemen ulusal bellek sahasını sorulamaktadır. Bu projede Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana insan hakları ihlallerine uğrayan birçok

grup ve bireyle ilgili hafızalaştırma örnekleri sunulmaktadır. Projenin internet sitesine⁵ giren ziyaretçiler *Anıtlar ve Parklar, Anmalar, Dijital Çalışmalar, Hafıza Yürüyüşleri, Kitaplar ve Filmler, Kültür Varlıkları* ile *Müzeler ve Sergiler* başlıkları altında toplam otuz yedi çalışma hakkında bilgi alabilmekte ve projeleri ayrı ayrı inceleyebilmektedir. Böylece Türkiye'deki egemen tarih anlatısıyla çelişen feminist ve kadın örgütlenmelerinin, Kürt siyasi hareketinin, ulusalcı ve seküler oluşumların, Yahudi ve Hıristiyan toplumlarının ve LGBTQI hareketinin anlatıları gibi birbiriyle rekabet de edebilen farklı siyasi ve kültürel kesimlerin anlatılarına aracılı temsiller vasıtasıyla erişim sağlayabilmektedirler. Benzer şekilde 2015'te başlayan *Faili Belli* projesi kapsamında *Faili Belli: İnsan Hakları Davaları İzleme Sitesi*⁶ insan hakları ihlallerine dair yürütülen ceza yargılaması süreçlerine dair oluşturulan dijital bir arşiv sunmaktadır. Dava izleme çalışmalarının çıktılarını olarak her bir davaya ilişkin zaman çizelgesi, duruşma raporları, hukuki sürece dair arka plan bilgisini açığa vuran iddianame gibi çeşitli dokümanlar ve medya derlemeleri site ziyaretçileri tarafından incelenebilmektedir. Her biri bir hak ihlali, cezasızlık veya adaletsizlikle tanımlanabilecek toplam otuz üç davanın ayrıntılarının kamuoyuyla paylaşıldığı bu site, farklı toplumsal travmaları hatırlatmaktadır.

Bu projelere ek olarak yakın zamanda, merkez sivil toplumun barış savunuculuğu kapasitesini arttırma ve toplumsal diyaloga katkı sunma amacıyla *Türkiye'de Barış Savunuculuğunu Güçlendirmek* projesi kapsamında bir dizi rapor yayımlamıştır. Araştırma serisinin ilki, *Kürt Meselesi ve Siyasi Barış Bağlamında Güç Paylaşımı ve Ademi Merkeziyet* (Çiçek, 2021) başlığıyla Kürt meselesi kapsamında siyasi barış ve güç paylaşımına odaklanmakta, ikinci araştırma ise *Türkiye'de Barışçıl Bir Hakikat Arayışı ve Irkçılıkla Yüzleşme* (Uçarlar, 2021) başlığını taşımakta ve hakikat-sonrası çağda barışçıl hakikat arayışına odaklanarak Türkiye'deki hakikat rejiminin inşası, işleyişi, mukavemeti ve krizini incelemektedir. *Küresel Dünyanın Bölgesel Kürt Sorunu: Zihniyetler, Siyasetler, Jeopolitik Dinamikler* (Sunca, 2022) başlığını taşıyan üçüncü araştırma, Kürt siyasal alanının dinamiklerini ve bu dinamiklerin geçirdiği dönüşümü ele almakta ve son olarak *Geçiş Dönemi Adaletinin Yokluğunda Resmî Hakikat Arayışı: Türkiye'de Mecelis Araştırma Komisyonları* (Bakıner, 2022) başlıklı rapor ise 1997-2013 yılları arasında siyasî şiddet ve insan hakları ihlalleriyle ilgili konuları araştırmak üzere kurulan dört TBMM araştırma komisyonunu belgeleyip analiz ederek ileride kurulacak komisyonlar için yol gösterici bilgiler sunmaktadır. Rapor başlığının işaret ettiği üzere, resmî ideoloji ve söylemlerin inşa ettiği ve biçimlendirme gayretinde olduğu "kritik" meselelerin mevcut halleriyle kitlelere aktarımı sekteye uğratılmaktadır. Diğer bir deyişle, hâkim ulusal hafızalaştırma çabalarını yerinden etmeye yönelik bir çaba söz konusudur.

5 <https://memorializeturkey.com>

6 <https://www.failibelli.org>

Buraya kadar değinilen tüm çalışmalar hafıza aktivizminin örneklerini oluşturmakla beraber dolaylı tanıklığın protez bellekle olan ilişkisi bağlamında da ele alınabilir. İlk olarak, protez bellekler yaşanmış bir deneyimin ürünü olmadıklarından doğal değillerdir; bir film izlemek veya bir müzeyi ziyaret etmek gibi dolaylı bir temsille ilişki kurulmasıyla türerler (Landsberg, 2004: 20). Hafıza Merkezi'nin, yürüttüğü projelerin raporlarını internet sitesinden yayımlamasının yanı sıra, site ziyaretçilerinin daha ayrıntılı bilgilere ulaşabileceği proje bazlı özelleştirilmiş internet sitelerini erişime açması bu bağlamda düşünülebilir. İkincisi, protez anılar, yapay bir uzuv gibi, aslında bedene giyilir; bunlar, kitle aracılı temsiller deneyimi tarafından üretilen duylara hitap eden anılardır. Ayrıca, yapay bir uzuv gibi protez bellek de genellikle bir travmanın işaretidir (Landsberg, 2004: 20). Nasıl ki yapay bir uzuv bedeninin yaşamış olduğu travmanın izlerini her gün o beden sahibine hatırlatıyorsa, aracılı temsiller aracılığıyla üretilen protez bellek de bu davalara ilişkin tecrübesi olmayanlara yaşananların unutulmaması gerektiğini hatırlatmakta ve onların potansiyel birer dolaylı tanık olmasının önünü açmaktadır.

Üçüncüsü, Landsberg (2004:20) bu bellek biçimini protez olarak adlandırarak, metalaşmış biçimlerini vurguladığını ifade etmektedir. Landsberg, özellikle sinema ve diğer kitle iletişim araçları sayesinde oluşabilecek protez belleğe odaklandığından, kitle kültürünün metalaşmasını protez bellek ile daha önceki bellek biçimleri arasındaki en çarpıcı fark olarak tanımlar. Son olarak, daha önce de belirttiği gibi protez bellek bir kişinin dünya hakkında nasıl düşündüğünü belirlemesine yardımcı olarak, ötekiyle etik bir ilişki kurmasında etkili olabilir (Landsberg, 2004: 21). Bu açıdan, Hafıza Merkezi, geçmiş farklı toplumsal grupların yorumlamasına açan özgürleştirici bir protez bellek inşasında rol oynamaktadır. Protez bellek, belleği kişisel olmaktan çıkıp kolektif deneyim yaratma ve beklenmeyen politik ittifaklara zemin hazırlama (Landsberg, 2004: 143) potansiyeline sahip olduğundan, yürütülen projeler kamusal geçmiş her kimlikten insana açık hale getirmektedir. Böylece devletin resmî söylemlerle dikte etmeye çalıştığı belleğin seçici bir hatırlama ve unutma kurgusuna karşı protez bellek harekete geçirilebilmektedir. Bu da böylelikle, kişisel olanın politik olduğu gerçeğini bir kez daha hatırlatmaktadır.

Hafıza Merkezi'nin yaptığı çalışmaların yarattığı dolaylı tanıklık alanı aynı zamanda Ricoeur'un "belleğin adil tahsisi politikası" olarak adlandırdığı "buradaki aşırı bellek ve başka yerdeki aşırı unutma" meselesine de ışık tutmaktadır (Miller, 2009: 555). Aşırı hatırlama ve unutma ile ilgili bu endişeler, Miller'a (2009: 555) göre, bellek etiği ve politikası hakkında belirli soykırımların ve insan hakları ihlallerinin neden kamusal ve özel sektör desteği alırken diğerlerinin almadığını sorgulamamıza olanak tanır. Ermeni Soykırımı uygun şekilde ne zaman anılacak (Balakian, 2003)? Batı Amerika'daki katliamlar nasıl ve ne zaman uygun hafızalaştırma biçimleri alacak? "Kampuchea, Nanking, Hiroşima, Ruanda

ve Ground Zero'daki zulümler ne olacak?" sorularını Ricoeur'un ele alış biçimi, adalet ve sorumluluk meselelerini "belleğin adil tahsisine" ilişkin bölüştürülebi- len bir mesele olarak ortaya koymaktadır (Miller, 2009: 555). Bu perspektiften bakıldığında, hafıza aktivizmi aracılığıyla dolaylı tanıklar, Türkiye'de susturul- maya veya üzeri kapatılmaya çalışılan hak ihlallerinin soruşturulması ve böyle- ce hesap verilebilirlikle toplumsal adaletin sağlanması için başat öznelerden bi- rine dönüşmektedir. Ancak, burada altı çizilmesi gereken son nokta, hafıza akti- vizminin örnekleri olarak ele alınan projelerin kamuoyunda farklı şekillerde yorumlanabileceğidir. Dolaylı tanıklık pozisyonu, merkezin odaklandığı çalış- ma alanları, yürüttüğü projeler ve mağdurları adalet arayışlarında destekleme biçimleri açısından benzer bir yaklaşım sergilemek anlamına gelmeyebilir. Çün- kü hafıza aktivistleri tarafından gündeme getirilen şiddet içeren ve sessizleştiril- len geçmişe ilişkin yorumlar kamuoyu nezdinde oldukça tartışmalı olabilir. Bu sebeple de aktivistler mücadele ettikleri konularda meşruiyet kazanmaktan zi- yade kamuoyu reddi ve inkâr ile karşılaşabilir (Gutman, 2017: 21). Diğer bir deyişle, Hafıza Merkezi'nin hedefleriyle dolaylı tanık olarak konumlandırılanla- rın bunları algılaması ve çözümlemesi arasında doğabilecek uyumsuzlukları da göz önünde bulundurmak gerekir. Fakat hafıza aktivizmine içkin olan adalet ve eşitlik talepleri, demokratik hakikat alanlarının yaratılması ile gelecekte insan kaynaklı felaketlerin önlenmesi için çalışmalar topyekün bir toplumsal ve yapı- sal dönüşümü aşağıdan yukarıya başlatmak için de zaruridir.

Sonuç

Bu çalışma ulus-devletin kontrolü altındaki tarihyazımı ile toplumsal hafıza arasındaki etkileşimde yer alan dolaylı tanıklık durumunu insan kaynaklı fela- ketler bakımından ele almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde insan hak- ları ihlallerini ve insanlığa karşı işlenen suçları birebir deneyimlemediği halde bunlara ilişkin bir bellek geliştirebilen ve böylece dolaylı bir tanıklık yapan bi- reylerin durumunu anlamak için protez bellek kavramı tartışmaya açılmıştır. Takip eden bölümde "belleğin artık paylaşılan geçmişin rekabet hâlindeki kav- rayışları arasındaki sürekli bir mücadelenin alanı" (Gutman ve Wüstenberg, 2023: 7) olduğu düşüncesinden hareketle, dolaylı tanıklık imkânları bakımın- dan hafıza aktivizmi konusu incelenmiştir. Son olarak, Hakikat, Adalet ve Ha- fıza Merkezi'nin takip ettiği davalar ve yürüttüğü projelerle dolaylı tanıklara nasıl geçmişle hesaplaşma zemini sunduğu ve hatırlama sorumluluğunun eş- lik ettiği siyasi bir sorumluluk yüklediği irdelenmiştir. Buna göre, protez belle-ğin politik potansiyelinin bir kısmı, etik düşünmeyi mümkün kılma yeteneği- dir; etik olarak düşünmek, kişinin kendi istek ve arzularının doğrudan farkın- dalığı ötesinde düşünmesi anlamına gelir (Landsberg, 2004: 149). Böylece Ha- fıza Merkezi, Türkiye'nin şiddet yüklü geçmişini doğrudan yaşamayan dolay-

lı tanıklara insan hakları ihlalleri ve cezasızlıklarla ilgili etik düşünme imkânı yaratmakta ve dolayısıyla, bu konulara ilişkin protez bellek oluşumuna katkı sunabilmektedir.

Bu bağlamda, sessizliğe mahkûm edilmeye çalışılanların geçmişine ve belleğine sahip çıkmak protez bellek inşasıyla mümkün hale gelebilmektedir. Türkiye’de çoğunluğun birlikte ısrarla sustukları ve sır saklayabildikleri –ve böylece çoğunluk olabildikleri– anların (Gürbilek, 2020: 49) özellikle Hafıza Merkezi’nin odaklandığı konularda daha da açığa çıkması karşısında, dolaylı tanıkların müdahillliği bu sessizliği bozma iradesini gösterebilmekte, böylelikle çoğunluktan sırrını alabilmektedir. Özellikle geçmiş hak ihlallerine ilişkin cezasızlığın ortadan kalkmasında ve failler ile sorumluların hesap verebilirliklerinin sağlanmasında bellek aktarımı ile siyasi yükümlülüğün üstlenilmesi hayati bir rol oynamaktadır. Ancak bu şekilde karşı-hegemonik kamusal müzakere alanlarının kurulabilecektir. Ayrıca, geçmişle yüzleşme ve hesaplaşmaya dair protez bellek ve hafıza aktivizmi arasındaki ilişki içinde bir gelecek tahayyülü de barındırmaktadır. Mesele, üzerinden zaman geçmiş ve unutulmaya yüz tutmuş insan kaynaklı felaketlerin diriltilmesinin ötesinde bir anlam taşır. Hak ihlallerinden ve adaletsizliklerden arındırılmış bir gelecek yaratma imkânı hatırlatılır. Ne sadece geçmişte olanlara ve yaşananlara gömülü ne de bunlara yönelik kayıtsızlığın ve unutkanlığın meşrulaştırıldığı bir politik düzlem değil, müşterek bir hakikat alanında buluşabilme ihtimali ortaya çıkar. Bu aynı zamanda hafızasızlaştırma çabalarına karşı hatırlama sorumluluğunun, gelecekteki insanlığa yönelik muhtemel suçlar karşısında harekete geçmesi anlamına gelecektir.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (1999) *Arşiv ve Tanık: Aushwitz'den Artakalanlar*, çev. A.İ. Başgöl, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Anderson, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Blackwell, Oxford.
- Assman, A. (2023) "Foreword" Gutman, Y. ve Wüstenberg, J. (der.) *The Routledge Handbook of Memory Activism* içinde, Routledge, Oxon ve New York, 1-4.
- Bakiner, O. (2013) "Analysis of Current Events: Is Turkey coming to terms with its past? Politics of Memory and Majoritarian Conservatism", *Nationalities Papers*, 41(5): 691-708.
- Bakiner, O. (2022) *Geçiş Dönemi Adaletinin Yokluğunda Resmî Hakikat Arayışı: Türkiye’de Meclis Araştırma Komisyonları*, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi Çalışmaları Derneği Yayınları, İstanbul.
- Bell, D. (2003) "Mythscapes: memory, mythology, and national identity", *The British Journal of Sociology*, 54(1): 63-81.
- Çiçek, C. (2021) *Kürt Meselesi ve Siyasi Barış Bağlamında Güç Paylaşımı ve Ademi Merkezilik*, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi Çalışmaları Derneği Yayınları, İstanbul.
- Göral, Ö.S., Dubrovsky, D. ve Ter-Oganezova, M. (2019) "Alternatives to State Approaches in Turkey and Russia: The Politics of Memory and Civic Activism in Comparison", *Caucas Edition: Journal of Conflict Transformation*, 4(2): 36-67.
- Gutman, Y. (2017) "Book Summary: Memory Activism: Reimagining the Past for the Future In Israel-Palestine", *Section Culture: Newsletter of the ASA Culture Section*, 29(3): 17-21.

- Gutman, Y. ve Wüstenberg, J. (2023) "Introduction: The Activist Turn in Memory Studies" Gutman, Y. ve Wüstenberg, J. (der.) *The Routledge Handbook of Memory Activism* içinde, Routledge, Oxon ve New York, 5-15.
- Gürbilek, N. (2020) *İkinci Hayat: Kaçmak, Kovulmak, Dönmek Üzerine Denemeler*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Hirsch, M. (2001) "Surviving Images: Holocaust Photographs and the Work of Postmemory", *The Yale Journal of Criticism*, 14 (1): 5-37.
- Hobsbawm, E. (2006) "Giriş" Hobsbawm, E. ve Ranger, T. (der.) *Geleneğin İcadı*, çev. M.M. Şahin, Agora Kitaplığı, İstanbul
- Huyssen, A. (2011) "International Human Rights and the Politics of Memory: Limits and Challenges", *Criticism*, 53(4): 607-624.
- Kansteiner, W. (2002) "Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies", *History and Theory*, 41(2): 179-197.
- Landsberg, A. (2023) "Memory vs. History: The Politics of Temporality" Gutman, Y. ve Wüstenberg, J. (der.) *The Routledge Handbook of Memory Activism* içinde, Routledge, Oxon ve New York, 42-47.
- Landsberg, A. (2004) *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance In the Age of Mass Culture*, Columbia University Press, New York.
- Mälksoo, M. (2015) "Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security", *Security Dialogue*, 46(3): 221-237.
- Miller, R.B. (2009) "Review: The Moral and Political Burdens of Memory", *Journal of Religious Ethics*, 37(3): 533-564.
- Moses, A.D. (2001) "Coming to Terms with Genocidal Pasts in Comparative Perspective: Germany and Australia", *Aboriginal History*, 25: 91-115.
- Nora, P. (1989) "Between memory and history: Les lieux de mémoire", *Representations*, 26: 7-24.
- Nora, P. (2006) *Hafıza Mekânları*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Ricoeur, P. (2012) *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Rigney, A. (2021) "Afterword: The Multiple Entanglements of Memory and Activism" Berger, S., Scalmer, S. and Wicke, C. (der.) *Remembering Social Movements: Activism and Memory* içinde. Routledge, Londra, 299-304.
- Rothberg, M. (2009) *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford University Press, Stanford.
- Sanyal, D. (2015) *Memory and Complicity: Migrations of Holocaust Remembrance*, Fordham University Press, New York.
- Strukov, V. ve Apryshchenko, V. (2018) "Introduction" Strukov, V. ve Apryshchenko, V. (der.) *Memory and Securitization in Contemporary Europe* içinde, Palgrave Macmillan, Londra, 1-21.
- Sunca, Y. (2022) *Küresel Dünyanın Bölgesel Kürt Sorunu: Zihniyetler, Siyasetler, Jeopolitik Dinamikler*, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi Çalışmaları Derneği Yayınları, İstanbul.
- Traverso, E. (2019) *Geçmişini Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunçel, A. (2017) "Tarihi Yazmak: Unutturmak ya da Unutturmamak" Erman, T. ve Özaloğlu, S. (der.) *Bir Varmış Bir Yokmuş: Toplumsal Bellek, Mekân ve Kimlik Üzerine Araştırmalar* içinde, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 22-25.
- Uçarlar, N. (2021) *Türkiye'de Barışçıl Bir Hakikat Arayışı ve Irkçılıkla Yüzleşme*, Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi Çalışmaları Derneği Yayınları, İstanbul.